

БАЯНАУЫЛ ӨЛКЕСІНІҢ ҚАСИЕТТІ ОРЫНДАРЫ**Бейбіт Айнара Бейымбетқызы**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Тарих факультеті, АӘ-31 тобы студенті
Ғылыми жетекшісі: Ботбайбекова С.К.

Ұлы Дала киелі жерлерге толы. Ол жерлерді қадірлеп-қастерлеу ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан дәстүріміз. Ал Тәуелсіздік жылдарында бұл бағыттағы жұмыстар күрт жанданды. Соның ішінде, «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында сандаған тарихи-мәдени ескерткіштер мен нысандар жаңғыртылғанын көпшілік біледі. Тұңғыш президент Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында жалпы ұлттық қасиетті орындар ұғымының ерекше маңыздылығын атап өтті. «Қазақстанның қасиетті жерлерінің мәдени-географиялық белдеуі — неше ғасыр өтсе де, бізді кез келген рухани жұтаңдықтан сақтап, аман алып шығатын символдық қалқанымыз әрі ұлттық мақтанышымыздың қайнар бұлағы. Ол — ұлттық бірегейлік негіздерінің басты элементтерінің бірі» — деді Елбасы. Халық санасына жалпы ұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіру мақсатында «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы қолға алынып және оның ауқымды жоба болып қалыптасты. Нұрсұлтан Назарбаев Үкіметке «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын әзірлеуді тапсыра отырып, өз мақаласында идеяның түпкі мақсатын: «Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ. Идеяның түпкі төркіні киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды», — деп атап көрсетті.

«Қазақстанның қасиетті орындары мен кешендері» дегеніміз — ерекше қастерленетін табиғи, мәдени мұра және діни сәулеттің айрықша ескерткіштері, кесенелер, сондай-ақ Қазақстан халқының жадында өшпесіз қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындар. Сондықтан энциклопедияға еліміздің тарихи-мәдени мұрасы мен әлеуметтік-саяси өміріндегі маңызды орын алатын ұлттық бірлік пен жаңғыру нышаны ретіндегі жалпыұлттық және жергілікті нысандар мен кешендер кірді. «Бұл мемлекеттік бағдарлама болғандықтан алдына қойылған мақсаты, бағыт-бағдары бар. Ең бірінші мақсатымыз — өзіміздің жерімізді, тарихымызды, рухани-мәдени мұрамызды бойымызға сіңіру, жаңа деңгейде танып-білу».

Осыған негіздей келе, өзімің туын өскен жерім Павлодар облысы Баянауыл ауданы ақындар мен батырлар елі атанған киелі жерлері өте көп. Баянауыл өлкесі қазақтың талай жыр-шежірелеріне арқау болған құтты мекен. Қай заманды алсаң да Баянауыл елі қол бастаған батырларымен, сөз бастаған билерімен, қасиет дарыған әулиелерімен, суырып салма ақын-жырауларымен әйгілі.

Сонау бағзы заманнан ата-бабаларымыз киелі жерлерге тағзым етіп келді. Осыдан барып туған жерге тағзым ету деген дәстүр. Ата тарихымыздың сырына қанығатын мекені ретінде сақтау бағытында Баянауыл елінде де жұмыстар жүргізіп келеді. Біздің өңірде де өмір сүріп, елге қалтқысыз қызмет еткен жандар мен тұлғалары баршылық. Осы киелі өлкенің суын ішіп, топырағын басып жүрген жас ұрпақты өлкесінің топырағы мен өсімдік және жануарларын білу басты мақсат.

«Қасиетті Қазақстан» жобасы негізінде елімізде туризм саласын дамыту да көзделіп отыр. «Әлем бойынша тауап етуге, қажылыққа бару туризмі дамыған. Бізде халық, Баянауылдағы Мәшһүр-Жүсіп кесенесіне, Қоңыр әулиеүңгіріне де көптеп келіп жатады.

Ақын, фольклорист, этнограф, философ Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 1858 жылы Павлодар облысы Баянауыл ауданында туған. Осы арада айта кететін бір жайт, ақынның ата-анасының сол кездері баспанасы болған мешіт жанындағы бір бөлмелі үй қазірге дейін

бар».

Мәшһүр атаның әулиелігі «Мәшһүр Жүсіп өз бейітін өзі салдырды» атты естелігінде: «Әуелі жатар орынын дайындатады. Үлкен келіні Зейнептің Дұсжан деген інісіне қаздырып, өзі үнемі басында отырады. Енін, ұзындығын, биіктігін екі жарым кез етіп алдырады да, ол біткен соң, көңілі әлде бірдемеге дауаламағандай тағы да біраз тереңдеу керектігін айтады. Күндегі әдетінше, ертеңгілік тағы да басына келіп отырады да дұға етеді. Бұл кез Дұсжан бірыңғай қиыршық тас жер үйіндісінің астынан тұтасқан бір ақ күлгін түсті тастың белгі бере бастағанын байқайды [1.5 б].

Моллеке, мына жердің тасының түсі өзгере бастады, әрі тұтас жатқанға ұқсайды, енді не істейін, бөлектеп уақтайын ба? – деп жоғарыға қарайды. Жоқ, Дұсжан. Менің де күткенім сол болса керек. Сындырмай тұтас ал да жоғарыға шығар, - деп тағы дұға оқиды. Биіктігі бір жарым, ені бір кезге таяу, қалыңдығы 20-30 сантиметр бұл тасты аты-жөнін жазып, басына белгі етіп қойғызған екен көзі тірісінде.– Қысы бар, жазы бар, әрі-бері өткен жолаушылар келіп түнеп қалса, барлық мүлкімді пайдалансын. Қорықпасын, мен көрден тұрып ешкімге де бас салмаймын, - деп тапсырады. Бұл жерде Мәшһүр:

Мен өлгеннен кейін қырық жылға дейін денем бұзылмайды. Тірі адам көзі көреді, серт етем. Тек жаздың ыстық айлары ақыретімді айырбастап отырыңдар, қыс керегі жоқ. Сонда көздерің жететін болады, - деп үлкен баласы Шәрәпиденге шырақшылықты өсиет етеді. Сөйтіп, Мәшһүр 1931 жылдың күз айында дүние салды. Одан бұрын тірісінде өзіне-өзі дұға оқытқан. «Көпейұлы Жүсіпке құдай рахмет ойласын» - деп, сақ-сақ күледі екен де: «Маған келіп бата жасамақ түгілі әркімнің басына туар «тұрымтай тұсына» заман болады. Мен көрмеймін, сендер көресіңдер, көресіздер де көнесіздер», - дейді екен. Бұл қазақ еліне 1923 жылғы дүрбелең болып басталып, 1931-1932 жылға адам қырғынымен, аштықпен аяқталған кез еді.

Мәшһүр өмірден өтерінен бірер жұма бұрын сол кездегі өзіне көңілдес- ауылдас серіктері болған Еламан-Есмағанбет ұрпағынан тараған Жүсіпті, Құдияр атасынан ұста Мәшірапты, Түлкі молланы, Құлшәріп дуананы шақыртып алдырған болатын. Ақ жуып, арулап қоюды да соларға тапсырған. Тек дәрет суын тіршілігімдегідей келінім Ақзейнеп баптап тұрсын, өлі денегеде бап керек, – деген екен. Ол аманаты да орындалды.

М.Ж. Көпейұлының 1977 жылғы кесенесі, міне осы жерде Нұрилла апамыз белсенділік көрсетіп, Мәшһүрдің кіші баласы Пазылды бетке ұстап, ел-қалаларға, жекелеген азаматтарға сауын айтып іске кірісіп кетті. Ол көпшілік тарапынан қолдау да тапты. Жер-жерлерден құрылыс материалдар, заттай, ақшадай қаржы келе бастады. Осы жағдайда қыш кірпіштен салынған екінші нұсқасын бұзып, қайтадан салу қажеттілігі өзінен-өзі ашық жай болды. Бұл екі арада /1969 жылы/ Пазыл дүние салады. Біраз үзілістен соң, яғни 1976 жылдың жазында зират іргесі жабайы жобамен көтеріле бастайды да, оны 1977жылы сол кезгі «Жаңа жол» совхозының екі құрылысшысы аяқтап шығады.

М.Ж. Көпейұлының 2006 жылғы кесенесі Қазақстан Республикасының Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың Жарлығымен Ұлтымыздың сарқылмас қазынасы жаңғыртуға бағытталған «2004-2006 жылдарға арналған «Мәдени мұра» мемлекттік бағдарламасы негізінде елеулі іс – шаралар атқарылды [5.4-5б]. Дүниеге жаңа еңселі ескерткіштер келді. Соның бірі – Ескелді елді мекеніндегі жаңа үлгіде салынған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы кесенесі. Қазақстанда сирек кездесетін, өн бойы киелі құран сөздерімен өрілген, әсем кірпіштермен қиюластырылған, төрт мұнарасы бар, әсем күмбезбен көмкерілген Мәшһүр Жүсіп кесенесі бұл күнде имандылықтың киелі орнына айналып отыр. 2006 жылы салынған кесене Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 150 жылдығына орай ашылған болатын. Кесенесінің тарихы да міне осындай сан қырлы болған екен.

Кесене зиратхана және көрхана атты екі бөліктен тұрады. Көрханада әулие бабамыз жатыр, сондай-ақ сандықтасы, құлпытасы қойылып, шамшырағы орнатылған. Әрбір бөліктің көлемі – 8/8 шаршы метр, ал кесененің биіктігі 14 метр. Салмағы 9,5 тонна болатын құлпытасы мен сандықтасы мәрмәр тастан жасалған. Айшық темірлері әрленіп, алтынмен жалатылған. Кесененің кіреберісінде Құраннан аяттар жазылған. Мәшһүр Жүсіп

атамыздың кесенесінің асты – кең көр, ғұламаның мәңгілік мекені. Екінші қабатында, едені тақтайланған эп-әдемі бөлмеде жалған дүниеге лайық жиһаз-мүлік. Кітапханасы да сонда орныққан. Ойшыл, ғұлама Мәшһүр Жүсіп атамыздың басына тәу етіп, дұға жасауға баратын қарашаның қарасы қашан да көп. Кейінгі жылдары жаңа жол төселіп, зиярат етем деушілерге жағдай жасалды. Мәшһүр бабамыз жатқан кесене жанынан «Ескелді» мәдени-қонақүй кешені ашылды. 40 адамға лайықталған екіқабатты ғимарат баба рухына тағзым етіп келген қонақтарға жабдықталып жасалған [5. 4-5 б].

Сонымен қатар Баянауыл тек қана ғұламаларымен ғана емес, өзінің ерекше көркем табиғаты: жартасты жоталары, өсімдіктің сан алуандығы және қайталанбас тарихи ескерткіштерімен таңғалдырады. Осы сұлу өңірдің ғажайып ескерткіштерінің бірі – «Қоңыр әулие» үңгірін айтпасқа болмас. Әр тарихтың өзіндік шығу тегі баршылық. Оның шығу тарихы топан сумен, ал аталынуы Нұх кемесімен байланыстырылады. «Қоңыр әулие» үңгірі жердің, жануарлар мен құстар әлемін қорғаушысы Ной (Нұх) Пайғамбар заманынан бар. Бүкіләлемдік су тасқыны кезінде үш көріпкел Нұх Пайғамбардың кемесіне қалып қойыпты-мыс, бірақ кемеді орын болмапты, сонда үш бақанды жалғап байлап, бақанға отырып, ол пайғамбардың кемесіне байланыпты. Бүкіләлемдік ағыспен олар солтүстіктен оңтүстікке беттейді. Алғашқы болып үлкен әулие Құланның бөренесі тасқа соғылып, жұлынып кетеді. Бұл Қызыл Тау маңында болған. (Сондай-ақ Әулие тау деп те атайды). Екінші болып тасқа ортаншы бала әулие Қыранның бөренесі ең биік тау Ақбетке соғылады. Су қайта бастап, таулар мен шоқылар ашыла бастағанда, кенже әулие Қоңырдың бөренесі үңгірге жақындағаннан кейін, ол осы жерде қоныстанады. Сол себепті үңгір қажылықтың киелі жері саналған. Осындай табынудың себебі болған үңгір түкпіріндегі қазан, осы қазан түбіне үнемі су жиналады. Осы суда барлық ауруларды жазу қасиеті бар. Баянауылдың әсем табиғаты мен тау тастары, өзен-көлдері де су астынан шыққандығын баяндап тұрғандай. Аталмыш жағдайдан пайда болған үңгір де таңғажайыпқа толы. Қазақ даласында мешіттер салынғанша аталмыш үңгір зиярат орнына айналып, бедеу әйелдер бала көтеріп, ауырғандар жазылып, су ішкендердің жолдары ашылып, үңгір орналасқан тау етегіне ел қонып, үңгір «Қоңыр әулие» атанып кеткен. Аталмыш үңгір Баянауылдағы Жамбақы деп аталатын тауда орналасқан. «Қоңыр әулие» үңгірінің құпиясы әлі ашыла қойған жоқ. Әрине, қазақ даласында жүздеген үңгір бар. Сол үңгірлерге байланысты жергілікті мекендерде көптеген аңыз-әңгімелер жеткілікті.. Қысы-жазы су жиналады, жазда үңгірдегі ауа температурасы салқын болса, қыста керісінше жылы болып тұрады. Үңгірге көтерілетін баспалдақтардың ұзындығы 110 метр, әрбір 10-15 метр сайын демалуға арналған алаң бар. Үңгірдің жалпы ұзындығы 30 метр. «Қоңыр әулие» үңгірі туралы Мәшһүр Жүсіп те қалам тартқан болатын. «Қоңыр әулие» үңгірі көп жылдар иесіз қалып, тарылған жандардың мекені болған. Мәшһүр Жүсіп бала Сағымбек диуанаға бата беріп, жолын ашқан соң, ол өмірінің соңына дейін үңгірде тіршілік етіп, талай кереметтердің куәсі болған. Сағымбек диуана Жанбақыда тұрып, ұзақ жылдар Қоңыр әулие үңгірінде шырақшылық етті. 1927 жылдан бастап «Қоңыр әулие» үңгірінде Мағзұм Бектілеуұлы деген жан азаншы болған [4. 5 б]. Тау ішінде үңгір, үңгір ішінде көл бар. Және ол көлдің түбі жоқ десе сенер ме едіңіз? Сырт көзден әдейі жасырылғандай әсер қалдыратын сол көлдің емдік қасиеті өз алдына бөлек әңгіме. Жыл он екі ай іші адамнан босамайтын Қоңыр әулие үңгірі туралы ел ішінде аңыз-әңгіме көп. Оның ішінде ауыз әдебиетінде сақталған деректердің дені жоңғар шапқыншылығымен байланысты болып келеді. Сонымен қатар осы Қоңыр әулие үңгірімен аттас әрі қасиетті жер саналатын Шығыс Қазақстан облысы, Абай ауданындағы «Қоңыр әулие» үңгірін айтуға болады. Бұл да өте зерттеуді қажет ететін тақырыптардың бірі, әрі екі үңгірдің қандай байланысы бар екені ғылыми түрде өте қызықты. Оны зерттеу мен тарихи туризм нысанына айналдыру біздің басты парызымыз деп санаймын. Шыңғыстау жеріндегі Қоңыр әулие үңгірінде этнографиялық практика кезінде болып, оның тарихы жөнінде жергілікті халықпен кездесіп ақпараттар жинадық.

Барша қазақтың мақтанышына айналған көрікті де киелі мекендегі Қоңыр әулие

үнгірінде өз басым жылда жаз айында барамын. 2019 жылдың жаз айында Абай ауданындағы Қоңыр әулие үнгірінде болып, тылсым табиғаттың құпиясын тамашалап, арнайы мақаламды туған жерімнің киелі жерлері туралы әзірлегенім бар. Егер шын ниеті болса, іздеген адамның ел мен жер тарихына қатысты көп дүние тауып, өлшеусіз олжаға кенелері сөзсіз. Туған жердің тау мен тасының өзі тарихқа тұнып тұр.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Көпеев Мәшһүр Жүсіп. Мұса Шорманов: жоқтау // Сарыарқа самалы. – 2001. – 28 тамыз. 5 б.
2. Исабай Қ. Мұса Шорман (1819 – 1884): [Жерімізді қорғаған, елімізді есейткен батыр, билеріміздің бірі – Мұса Шорман туралы бірер сөз]// Сарыарқа самалы. – 2002. – 24 қазан. – 18 б.
3. Исабай Қ. Шорман-бала би: [Жерімізді қорғаған, елімізді есейткен батыр, билеріміздің бірі] // Сарыарқа самалы. – 2002. – 8 қараша. – 15б.
4. Арын Е. Халқына қамқор болған Мұса мырза: [Өз жерлестерінің білімді, өнерлі болуына орасан зор еңбек сіңірген дара тұлға, Баянауыл жерінің аға сұлтаны, қоғам қайраткер Мұса Шорманұлы туралы] // Сарыарқа самалы. – 2002. - 3 желтоқсан. – 5 б.
5. Нухұлы А. Асыл мұрасын асқақтатқан бабалар: [Кереку жерінен шыққан ұлы адамдар жайлы] // Сарыарқа самалы. - 2005. - 14 шілде. - 4 – 5 б.

УДК 902.01

ТИПОЛОГИЯ МЕМОРИАЛОВ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ СТЕПНОЙ САРЫАРКИ*

Гайса Акерке Маратқызы

akos_777_777@mail.ru

магистрант, Евразийски й национальнй университет им. Л.Н. Гумилева,

Казахстан, г. Нур-Султан

Научный руководитель: к.и.н., доцент Хабдулина М.К.

**Работа выполнена в рамках реализации научно-исследовательского проекта грантового финансирования МОН РК АР08052281 «Сохранение памятников сырцово-архитектуры сакрального ландшафта Тенгиз-Коргалжынской впадины с использованием цифровых 3D технологий» по договору №94 от «22» мая 2020 г.*

Аннотация. Культурные мемориалы появились в конце бронзового века, и представлены яркой археологической культурой, называемой Бегазы-Дандыбаевской. Она исследовалась, изучалась в разное время такими учеными, как А.Х. Маргулан, М.К. Кадырбаев, А.К. Акишев, А.М. Оразбаев, М.П. Грязнов, В.В. Варфоломеев, А.З. Бейсенов, и др. Такие памятники могли служить символами сословного разделения, ранней государственности. Археологами приводились описания памятников, размеры, их возможная реконструкция. Первую типологию мемориальных мавзолеев Сарыарки эпохи бронзы в своей статье 1990 года сделал В.А. Кореняко. На сегодняшний день практически все исследованные погребальные комплексы бегазы-дандыбаевской культуры опубликованы исследователями, что дает возможность для проведения теоретического анализа. В этой работе делается попытка типологизации мавзолеев по архитектурным признакам: материал, форма, размеры стен, погребальной ямы, конструкция и т.д., включая новые материалы.

Ключевые слова: *типология, мавзолеи, поздняя бронза, Сарыарка, бегазы-дандыбаевская культура*

Архитектура, являясь выражением и воплощением духовной и материальной культуры, служит важной составляющей общечеловеческой культуры. Она отражает то, что общество считает важным, ценным как в духовном, так и материальном плане. Так, в разных